

FÆLLESSKABENDE

En problematisering af recovery-tænkningens individualisering og et udkast til en community psykologisk socialpsykiatri.

Af Jacob A. Cornett

Foto: Grafisk Himmel

Recovery er blevet et af de helt store ord i bevægelsen mod at modernisere socialpsykiatrien; det er utvivlsomt *state of the art*. Efter at Erik Adolph og hans kolleger i flere omgange gennem 90'erne (1999 og 2000) har fremført at socialpsykiatriens udgangspunkt er de sociale rettigheder og at det er dét der er feltets eksistensberettigelse, synes det nu som et *paradigmeskift* at det flankeres af recovery-tænkningen, af opmærksomheden på sindslidendes genkomst, åter-hämtning, at det skal være dér vi tager udgangspunkt. Pernille Jensen har i sin artikel i *Social Kritik* nr. 85 (2003) opsummeret diskussionerne og pointerne i denne tilgang, og sammen med hendes rapport for Videnscenter for Socialpsykiatri (2002), giver den gode muligheder for at vurdere denne tilgang og vurdere og diskutere de muligheder, perspektivet giver os.

Teorien om genkomst er i sig selv meget simpel: Mennesker der lider i deres sindslidelse kan komme tilbage til livet, komme tilbage til sig selv og til samfundet og komme ud af galskabens klør; de kan rehabiliterer deres liv på en sådan måde at de kan leve det med mere fornemmelse af at mestre det. Og på samme måde som den opdagelse er meget simpel, er også de tiltag man kan

gøre for at skabe en sådan genkomst principielt set simple: Det drejer sig om at man finder en mening med det man har været igennem, at der er personer omkring en der ligeså anerkender en og genkender en som person, at man har rimelige materielle vilkår etc.

Visionen i genkomst er meget svær at være uenig i; det er svært ikke at se sig selv nikke og være klar til at indrette sin professionelle indsats efter principperne for recovery. Og netop derfor vil jeg i nærværende artikel gøre mit yderste for at skabe en platform til kritisk at kunne tage stilling til visionen, for at vi derved kan forholde os til dens implikationer for det psyko-sociale arbejde.

For udover at bryde med et *kronicitetsparadigme* – altså dette at sindslidelse er kronisk – indebærer genkomsttænkningen en række implikationer for vores måde at tænke den professionelle indsats, implikationer der især kommer af at det er det individuelle der udpeges som det særlige socialpsykiatriske arbejdsfelt. Det er implikationer der delvist bryder med 90'ernes rettighedstænkning.

Den forskning Jensen opsummerer, udpeger nemlig det individuelle som vores arbejdsfelt. Det individuelle som på den ene side har været årsag til galskaben – en bestemt livshistorie, traumatiserende oplevelser etc., på den anden side negligeret i en patient- og klientkarriere og på den tredje side genkommet efter karrieren i psykiatrien. Genkomst er som sådan indenfor et spillerum af det individuelle, er som sådan genkomst af det individuelle. Tilsyneladende. Det er ihvertfald et budskab man kan læse i Pernille Jensens forskningsrapport og i hendes artikel i *Social Kritik*.

Genkomst

I begge disse tekster fremlægges altså genkomst (recovery) som et individuelt fænomen, som genkomsten af det individuelle. Det der kommer igen er det autonome, stræbsomme selv, en ansvarlighed for egne valg, et individ der forpligter sig til sin særegenhed og som derigennem opnår en oplevelse af sundhed.

Det ses bla. på side 7 i Jensens rapport (2002) når hun skriver at »Recovery...er desuden stærkt knyttet til *det enkelte menneskes egen, aktive indsats* – man kan ikke blive recovered af andre, lige som man kommer *sig*.« Derefter nævnes »familie, professionelle, støttesystem, behandling m.m.« som *ydre* faktorer der kan »fremme eller hæmme *den enkeltes* mulighed for at komme sig (under-

stregning – JAC; fed i originalen).

På tilsvarende måde er det brugerforeningernes »kamp for at blive anerkendt som autonome, kompetente individer« (side 8) der trækkes frem som pointen med deres arbejde med at gøre sig *empowered* (ak – al den anglicisering), med at tage definitionsmagten over galskaben.

En dr. Perkins citeres på samme side for at recovery skifter fokus til »den unikke og personlige rejse som det enkelte menneske skal foretage«.

Idet en kvalitativ undersøgelse fra Topor og Borgs hånd refereres, beskrives den gode professionelle som en der »støttede personens *egne valg* og strategier« (Jensen 2003: 26; understregning – JAC).

Det samme billede af det aktive, vælgende, autonome selv-ideal får man når man læser Jensens (ibid.) videregivelse af Gagnes bud på nøgleværdier for subjektivering: »...det enkelte menneske først [...], Selvbestemmelse – eller valgmuligheder. Potentiale for at gro...« (side 27). Det er vel de færreste der ikke skal strenge sig an hvis de skal se noget suspekt ved disse værdier, de virker intuitivt rigtige og uproblematiserbare.

Tilsammen danner disse udpluk et billede af et af de mest intensiverede træk i de moderne vestlige samfund: Individualitetens praktiske og teoretiske forrang. Recovery fremstilles som det individuelle der realiserer sig selv, den enkelte persons vilje der slår igennem. Sådan fremstår ihvertfald genkomstlitteraturens *one-liners*.

Det tætteste Jensen eksplicit kommer de sociale fællesskaber, er i artiklens afslutning hvor de fremstår som den scene det individuelle foldes ud på: »recovery er en individuel og subjektiv proces der udfoldes i et socialt rum« (ibid.: 28), samt i det før citerede at familie og venner kan *påvirke* individets valg.

Det stræbsomme selv

Nikolas Rose har bla. under overskriften *Governing Enterprising Individuals* (1996) præsenteret en analyse af de måder vi kan fremstå som personer i de moderne vestlige demokratier, som netop dette det stræbsomme, selv-styrende selv. Han trækker på Michel Foucaults (1978a og b) iagttagelse af hvordan det er et særligt træk ved de moder-

ne samfund at mennesker ikke – som i tidligere tiders monarkiske og feudale samfund – bliver underlagt styring og kontrol af en centralt placeret statsmagt, men snarere at mennesker disciplineres af en indre styring: Det enkelte menneske opfører sig i henhold til en række semiotiske retningslinier – diskurser – for hvad der tæller for at bliver opfattet – også af sig selv – som en person. I Roses analyse bliver det vist hvordan den nutidige liberalistiske kultur i særlig grad promoverer et billede af det stræbsomme selv som udgangspunktet for at skabe denne samfundsorden, et selv der er forpligtet overfor sine omgivelser og sig selv til at være ansvarlig, autonom, aktivt vælgende, manifesterende stræbsomt, udviklingsrettet, initiativrig.

Rose viser hvordan det er det ideal der sniger sig ind i vores måder at opfatte os selv, hvordan vi når vi snakker om og tænker i at realisere det selv der virkelig er os, udenom den sociale konformitet, hvordan vi netop da fremstiller os i billedet af det autonome, selvregulerende, stræbsomme selv der er omdrejningspunktet for den samfundsmæssige konformerende kraft. Han viser at i det hele taget ideen om at vi skal finde vores sande selv, at vi søger det mest personlige, selvstændige i vores egen væren, at det er en historisk moderne praksis der er en konform efterlevelse af den moderne samfundsmæssighed; altså at det at gøre sig selv til et autonomt, vælgende, stræbende individ slet ikke er at rejse sig fra de samfundsmæssige socialiseringsprocesser, men tværtimod er velvilligt, lydigt at tage dem på sig og gøre sit yderste for at udføre dem på sig selv, at disciplinere sig selv.

Sammenhængen mellem den moderne liberalismes socialiserende funktioner og vores praksisser for at identificere denne stræbsomme autonomi i vores egen individualitet, sætter også den nærværende diskussion af genkomstperspektivet i et andet lys. Rose (1996) beskriver det liberalistiske imago af *the enterprising self* som:

»The self is to be a subjective being, it is to aspire to autonomy, it is to strive for personal fulfilment in its earthly life, it is to interpret its reality and destiny as a matter of individual responsibility, it is to find meaning in existence by shaping its life through acts of choice.« (side 151)

Det ligner til forveksling Cheryl Gagnes »nøgleværdier« som Jensen (2003) gengiver:

Personorientering – eller det *enkelte menneske først*

Personinvolvering – eller “nothing about us without us”

Selvbestemmelse – eller *valgmuligheder*

Potentiale for udvikling – eller håbet om at vi alle har mulighed for at *vokse og gro*. (side 27; kursiv i originalen, understregning – JAC)

Især rammer det måske den etik der ligger i genkomsttænkningens privilegering og hyldelse til det stræbsomme; rammende er det at denne stræbsommelighed langt fra synes at være den revolutionære praksis det blev proklameret som, men paradoksalt er en genindlemmelse i netop samfundets almindelige *subjektiverings- og kontrolmekanismer*. Rammende er det at genkomst – ved at bero på det stræbsomme, handlende – er en liberalistisk, moderne socialiseringsteknologi.

På den måde kunne man sige – og det er en helt andet konklusion end den Jensen formidler – integrerer genkomstlitteraturen udstødte personer i en moderne og udbredt mainstreamkultur, i en diskurs, ved at få dem til at styre sig selv på de måder vi genkender som almindelige i vores moderne samfund; recovery installerer disse personer som *enterprising selves* i et moderne samfund, og med denne forpligtelse til egen fuldkommenhed, forpligtelsen og ansvaret for denne stræben – dette ønske om at realisere deres unikke individualitet – indlemmes de i samfundets almindelige vidensmagt-regimer. Det er dén proces vi genkender som det at de vender tilbage til at være »sig selv«. »At komme sig« ligner i den forbindelse mere en storstilet social integrationsstrategi fordi bestræbelsen på at blive »i sandhed« sig selv, gør den sindslidende mere genkendelig i den moderne samfundsmæssighed og dermed diskursiv integrérbar.

Fællesskabende

Det peger frem mod at finde genkomstperspektivets *fællesskabende, community psykologiske* muligheder frem (Berliner et al 2001, Cornett et al 2002). Det er ideen om at subjektivitet – det at vi er personer på bestemte måder – er en social konstruktion. Ikke i betydningen falsk eller uvirkelig – det at være en person har meget virkelige konsekvenser i denne verden – men at det være eller at blive et subjekt er noget der *finder sted*, er

en *hændelse* i sociale fællesskaber. At det at være en person er en effekt af sociale processer, er at finde sted i sociale processer, at subjektivitet er fremstillinger i praksis (for en uddybning se Cornett et al 2002).

Det subjekt-begreb bliver en ressource i et modsvar til genkomst som det individuelle ballgame, et modsvar der fremfører, at det først er når marginaliserede får kontakt til fællesskaber hvor de som personer kan »finde sted« på andre måder, at der kan ske genkomst af måder at være en person. Men da er produktet af og motoren i genkomst ikke individets stræbsomhed og autonomi. Produktet er på persons side snarere genkomsten af et fællesskab, et »sted« at »finde sted«, og på fællesskabets side genkomsten af den galskab der blev udelukkelseskriterium. På fællesskabets side er genkomst en genindlemelse af denne segregerede måde at være en person, en udvidelse af repertoiret for måder at »finde sted«.

Genkomst handler altså ikke om individet, men om fællesskabets evne til at integrere og iscenesætte nye måder at være en person, lyder argumentet.

Det argument kan man finde flere steder i Jensens arbejde, endskønt lønsomt, i skyggen af den store fortælling om individets Genkomst:

For eksempel i at brugerbevægelsens traditionelle udlæg i genkomst (Jensen 2002: 8) er »en politisk og personlig kamp for at blive anerkendt«. Hvor banal pointen end er, falder den opmærksomhed bort i Jensens litteraturgennemgang, at det der er så væsentligt ved denne kamp, er at den er en katalysator for at personer kan finde sted sammen med andre personer, at en mod-diskurs kan skabe en »bevægelse«, kan føre mennesker sammen. Kampen for anerkendelse etablerer altså ikke blot en mod-diskurs som omdrejningspunkt, den bliver til i og med social organisering, i og med at blive en »brugerbevægelse«. Mod-diskursens potens ligger så at sige i at den er *in the flesh*, at den bliver en praktisk, materiel størrelse.

Det synes altså mindre interessant at disse bevægelser drejer omkring en *bestemt* mod-diskurs (»...anerkendt som autonome, kompetente individer«), men yderst effekt-

fuldt at de bliver en *mod-magt* i det øjeblik der opstår et fællesskab der kan indeholde og iscenesætte de undertrykte måder at være en person.

Det ser altså ud til at genkomst her må betragtes som *fremkomsten* af et fællesskab der kan gale op om og kræve legitimitet for ellers udstødte måder at være en person, ved bla. at kunne integrere og iscenesætte disse måder som konstituerende for fællesskabets identitet. Det brugerbevægelserne angiveligt arbejder på – »at blive anerkendt som autonome, kompetente individer«, får sin betydning som effekt af at muliggøre social organisering; og det er den effekt der giver det dets psyko-sociale betydning (jf. Blachman 1998, Nissen 1995, Bech-Jørgensen 2000a og b, Cornett et al 2002).

Genkomst som processer i fællesskaber kan også læses ind i Dr. Rachel Perkins udtalelse om at genkomst handler om »den unikke personlige og individuelle rejse som det enkelte menneske skal foretage«

(Jensen 2002: 8). Alle der har været involveret i sådanne rejser kan vel genkende, at de handler om forholdet til andre mennesker; forhold i fortiden, forhold i nutiden, forhold der styrker det unikke, individuelle ved netop at bero på at personen selv ikke er autonom, men først og fremmest er en del af et fællesskab. Det tyder altså på at den rejse som Perkins mener »det enkelte menneske skal foretage«, består af en rejse i sociale relationer.

Man kunne også trække Vermont-undersøgelsen som Jensen præsenterer (ibid.: 18), frem. Den viser at »samfundsmæssig integration, rehabilitering og uafhængighedsskabende modeller [...] er langt bedre...«. Udover at undersøgelsens resultat er en bombe under store dele af den danske socialpsykiatri, må det også være en bombe under modernitetens individualiseringsparoler: Det der virkelig rykker siger den nemlig, er genkomsten i samfundet, at blive genkendt eller genfundet; det der virkelig rykker er at tage aktivt

del i processer i lokale fællesskaber, ikke at man – som Alain Topor (2002) (der har stået fadder til recoverytænkningen herhjemme) har parafraseret det – står og øver skalaer i brændeskuret før man går indenfor og spiller rent.

At give processerne i fællesskaber forrang for den individuelle autonomi, synes også at være Jensens pointe med i artiklen i *Social Kritik* (side 26) at citere Topor og Borgs forskning:

»Det virker som om patientens mulighed for at være 'både-og', og ikke 'enten-eller' er centralt i bedringsprocessen. [...] Erfaringen [at få lov til at være 'både-og'] formidles gennem andre mennesker, som accepterede at handskes med den andens totalitet [...]. Den formidles også gennem steder, hvor det er muligt at være 'både-og' [...]«

Indholdet i Topor og Borgs resultater her er ikke at individer når til at besidde evnen til for sig selv at skabe et liv, det er at fællesskaber – »andre« og »steder« – danner muligheder for at bestemte subjektiviteter kan finde sted. »Både-og« er en *social* position før det er en personlig identitet, det er en kompleks position der bliver mulig at indtage og gøre til sin personlige erfaring *fordi* den kan finde sted indenfor et fællesskabs totalitet.

Det der berettes om, er nemlig ikke en bekræftelse af den simple model, at sociale fællesskaber *påvirker* individer. Det der berettes om, er hvordan fællesskabernes processer – at »både-og« praktisk kan finde sted – bliver til en *erfaring*, bliver en måde at være en person.

Fællesskabernes processer får ikke blot betydning *for* personer. Det bliver i det hele taget »patientens mulighed for at være« (ibid.), være en person på måder hun sætter pris på.

Så er det springende punkt i genkomst det individuelle, det særegne, det autonome eller er genkomst snarere særlige processer i fællesskaber?

Community psykologisk socialpsykiatri

Min genlæsning ovenfor af Jensens to tekster peger i en anden retning end den hun tilsyneladende gør sig til talsperson

for. Bevæger man sig i den retning jeg har skitseret, har genkomst at gøre med at sociale fællesskaber »kommer sig« ved at (gen)etablere evnen til at integrere den galskab de sindslidende bærer på.

Og deraf følger den tredje konklusion jeg vil drage af genkomstperspektivet (forsåvidt den individualistiske er den første og den Rose-inspirerede disciplineringshypotese den anden), en mere praksisrelevant. Denne tredje konklusion tager stadig udgangspunkt i at det at være subjekt er en effekt, en konsekvens af anerkendelsesprocesser i sociale fællesskaber, en effekt af at fællesskaber anerkender og fremstiller bestemte typer subjektivitet.

For at starte med den helt abstrakte, almene beskrivelse: Al den stund vores velfærdsstatslige opgave er at finde måder at genetablere forbindelsen mellem den individualiserede og udstødte borger på den ene side og et samfundsliv, en samfundsmæssighed på den anden, så bliver det psyko-sociale arbejdes community psykologiske relevans åbenlys: Så må det handle om at skabe eller søge de fællesskaber der understøtter andre måder at fremstille subjektivitet, andre måder at være en person. Det vil nemlig give mulighed for at udstødsgrundlaget, begrundelsen for borgers udsatte position – galskab, misbrug, etnicitet eksempelvis – bliver legitimiteten ved at »finde sted«, bliver platformen for at deltage i opretholdelsen af et fællesskab. Ved at personen på den måde finder sted som en social ressource qua sin anderledeshed, eller rettere anerkendes på anderledesheden som en ressource for de fællesskabende processer, opstår grundlaget for empowerment (Lundemark Andersen et al 2000).

I den udstrækning det er sådanne fællesskaber der iscenesætter subjektet, er det disse fællesskaber der skal genkomme som subjektiverende fællesskaber, anerkendende subjektiveringsmaskiner hvis personen skal kunne berette om sin genopståen som individ.

Vores arbejde i socialpsykiatrien kunne meget vel tage udgangspunkt i hvordan fællesskaber og samfundsprocesser kan lukke sig op og lade sig forandre af ellers afvigende, fremmede, uforståelige subjektivitetsfremstillinger. Vores arbejde kan – før det kaster sig i armene på behandlingsfilosofiens bestræbelse på at lade *individer* komme sig fra smerten – være en bestræbelse på at ændre lokale fællesskabers evne til at lade smerten finde sted indenfor fællesskabets egen totalitet og rumme forskellighederne i måder at være en person.

Men det er egentlig kun den ene del, hvis der skal være noget egentligt perspektiv i socialpsykiatrisk arbejde, en del der handler om at skabe *omsluttende* fællesskaber. Står den strategi alene er perspektivet en parcellering af samfundet.

Blandt andre har Nils Christie (Beldring 2003) reaktualiseret denne strategi om at skabe særlige samfund til sindslidende, »landsbyer for usædvanlige mennesker«. Sålange det er strategi der sigter mod at lade de forskellige subjektiveringsmaskiner være adskilt, hvor man lader fællesskaberne lukke sig om sig selv for derindenfor at lade alternative måder at være en person kunne finde sted, sålange betragter vi stadig allehånde galskab og anderledeshed som irrelevant for samfundslivet. Det er en måde hvor forskelligheden vil kunne vokse bag hver sin ligusterhæk. I sin destillerede form et apartheid.

Den anden del består derfor i at betragte den samfundsmæssige anderledeshed – det der er »ikke-os« – som vores konstant nærværende mulighed for at videreudvikle »os«. Når dannelsen af integrerende kræfter i et fællesskab er etableret – kraften med hvilken de er istand til at lade forskellige fremstillinger af subjektivitet finde sted samtidigt – så består den anden del derfor i at destabilisere den position som »ikke-os« som disse alternative subjektiviteter vil have overfor den almindelige samfundsmæssighed; det består i at genetablere dem som hændelse, som noget der »finder sted« indenfor den samfundsmæssige totalitet. Det er en strategi der søger at forhøre kulturel forskellighed, en politisk/etisk værdsættelse af heterogenitet.

Når vi der arbejder i samfundets parenteser kender til de mekanismer og de liv der leves her, har vi en særlig samfundsmæssig, demokratisk forpligtelse til at hjælpe netop den anderledeshed til at kunne blive råbt ud som en *accountable*, en anerkendelsesberettiget identitetsmarkør. Strategien består i – snarere end hele tiden at demonstrere anderledesheden som netop anderledes – at skabe hybrider mellem det genkendelige og det uigenkendelige, skabe billeder af hvad det vil sige at være en person, der blander det vi mener er »os«, med det der er »de andre«, »ikke-os«.

Netop denne *hybridisering* mellem den almindelige samfundsordens rationalitet og

anderledeshedens galskab, er en overskridelse der altid sættes i scene i Shakespeares dramaturgi med narrens figur. Den figur får plantet en urovækkende tomhed i den praksis og den visdom der gøres gældende både for de øvrige figurer og for beskueren; »tanken om at narre tænker dybt« (*Som man behager*, 2. akt, scene 7) kan være den metaforik der gør det muligt for os samfundsmæssigt at sætte pris på anderledesheden: »For efter munden er blevet stoppet på den smule kløgt narrene har, har man mærket alt for meget til den smule naragtighed, de kløgtige besidder« (ibid.: første akt, scene to). Hybrider på grænsen mellem det forståelige og det uforståelige.

Det indebærer altså at fællesskaber der praktiserer en mod-diskurs, etablerer sig som mod-magt ved at sætte sig selv i scene som nogen der har noget at sige det etablerede samfundsliv. Hybridiseringen består ikke alene i socialt at organisere en kontroversiel udgave af det at være en person, af subjektivitet, men ydermere i at gale op om den, at gøre den uundværlig for mainstream, at gøre dens relevans for det marginaliserende, det segregerede samfundsliv klar.

Det er et politisk valg: om vi ønsker adskilte subkulturer eller et samfund der kan indeholde disse hybridiseringer. Og ligesom det personlige er politisk – som et feministisk slagord lød – er det politiske personligt: Politisk både med implikationer for samfundslivet og for hvordan man kan være subjekt i det samfundsliv.

Det er yderligere en community psykologisk vision der har gjort det vigtigt for os på det socialpsykiatriske bocenter Lindegården at gennemtænke genkomstvisionen. Det har det været fordi det synes stadig vigtigere at arbejde med den sociale organisering af mod-diskurser, fordi det netop er i dén at den sociale, diskursive og psykologiske segregeringsproces kan overskrides og udfordres.

Konklusion

Den problematisering jeg har fremført af recovery-tænkning her, har bestået i at påpege dens ideologiske fordringer: individualisering og promoveringen af det autonome, stræbende selv. Ved at pege på hvordan en retorik om genkomst potentielt lægger socialpsykiatrien i forlængelse af de bredere samfunds-

mæssige bevægelser mod forventninger om individualisering, autonomi, selvkontrol der former vores moderne tid, håber jeg at være med til at skabe debat om den indplacering i den samfundsmæssige produktion, som socialpsykiatrien har.

Ud fra det perspektiv artiklen her har stået for, synes retorikken omkring recovery netop at *re-cover*, gen-dække, gen-skjule den indsigt der virkelig vil give mulighed for en radikal anderledes forståelse af vores arbejde, den indsigt at genkomst må være galskabens genkomst som en realitet, som en aktualitet, som en hændelse i vores lokale sociale fællesskaber.

Litteratur

- Adolph E et al. 1999 *Socialt arbejde med sindslidende*, Systime
- Adolph E, H Eriksen, P Jensen, A Hagel, S Klint, K Krause-Jensen 2000 *Kvalitet i socialpsykiatrien*, Videnscenter for socialpsykiatri, København.
- Bech-Jørgensen 2000a 'Udviklingsprojekter og lokalt hverdagsliv', Forskningsgruppen Arbejds- og Levemiljøer: Årg. 5, nr. 4, Alfuff, Aalborg
- Bech-Jørgensen 2000b 'Usædvanlige fællesskaber', Forskningsgruppen Arbejds- og Levemiljøer: Årg. 5, nr. 5, Alfuff, Aalborg
- Beldring A 2003 »Hinsides ensomheden«, anmeldelse i *Social Kritik nr. 85*, siderne 34-35, København
- Berliner P, S Hakesberg, M Wiking og J Heimann 2001 »Community psykologi«, *Socialpsykiatri 5*, siderne 20-23. Videnscenter for socialpsykiatri, København
- Blachman, L.M. 1998 'The Voice-hearing Experience'. *Nordiske Udkast* årg 26: 1, s. 39-50
- Cornett JA, MH Refby, B Weber Ulfeldt, P Berliner 2002 »Communityudvikling og -rehabilitering: CUR-metoden i psykotraumatologisk intervention« *Psyke & Logos nr. 1*, Psykologisk forlag, København
- Foucault M 1978a »Governmentality« i Burchell G, C Gordon & P Miller (eds.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. The University of Chicago Press, Chicago
- Foucault M 1978b *The History of Sexuality, vol. I: An Introduction*. Vintage Books, New York
- Jensen P 2002 *Recovery. Rapport over Videnscenter for socialpsykiatris recovery-forprojekt, marts-juli 2002*. Videnscenter for socialpsykiatri, København
- Jensen P 2003 »At komme sig« *Social Kritik nr.p 85*, siderne 20-29
- Lundemark M, P Nørlund Brok og H Mathiasen 2000 Empowerment på dansk. Dafolo, Frederikshavn
- Nissen M 1995 »Forskningens betydning for udviklingen af psykosocial praksis« *Udkast 1 (23) siderne 4-33*
- Rose N 1996 *Inventing Our Selves*. Cambridge University Press, Cambridge
- Shakespeare W »Som man behager« i Niels Brunes oversættelse 1998. Gyldendal, København
- Topor A 2002 »Recovery og socialpsykiatrisk metode«. Oplæg i »Selskab for psykologisk psykiatri« den 6te april i København

Jacob A. Cornett, cand.psych., psykolog på Københavns kommunes socialpsykiatriske bocenter Lindegården i Roskilde.